

Jacek Jaworski

Stowarzyszenie Klub Miłośników Dawnych Militariów Polskich

Nieznane sztandary Powstania Styczniowego

Słowa kluczowe

sztandar, bandera, symbolika, orzeł, krzyż, trupia główka, oddział, bitwa, dowódca, powstanie

Streszczenie

Osobom zainteresowanym problematyką Powstania Styczniowego wizerunki sztandarów bojowych tego okresu są na ogół znane z licznych publikacji powielających wciąż te same zachowane w zbiorach muzealnych egzemplarze. Istnieje jednak grupa nieopisanych dotąd sztandarów, które przepadły w ciągu minionych dekad, zachowały się natomiast relacje o nich, wzmianki pamiętnikarskie, opisy ich wyglądu. Na tej podstawie autor odtwarza ich częstokroć niezwykle dzieje, inspiracje i drogę, którą przebyły, towarzysząc na szlaku bojowym żołnierzom danego oddziału. Przy pomocy artystów plastyków zostały one w niniejszym tekście zrekonstruowane z maksymalnie możliwą dokładnością. Opisane sztandary przedstawiają sobą niezwykle oryginalną grupę znaków bojowych, zawierającą tak niespotykaną symbolikę, jak krzyż, trupia główka, globus, niekiedy też stanowią rzadkość jak sztandary trój kolorowe, w barwach uważanych wówczas za narodowe lub bandery i sztandary powstańczych okrętów.

Każdy z oddziałów Powstania Styczniowego starał się w miarę możliwości czymś wyróżnić spośród wielu innych partii powstańczych, stąd próby wprowadzania jednolitych mundurów, a choćby też czapek typu krakuska, symbolika umieszczana na czapkach, z której szczególną uwagę zwracały trupie główki, lub elementy ujednoczonego rynsztunku. Specjalną oznaką odrębności danego oddziału były sztandary bojowe. W początkowym okresie powstania były to częstokroć pobrane z parafii chorągwie kościelne i patriotyczne z okresu

manifestacji ulicznych 1861 roku. Z czasem partie powstańcze zaopatrywały się w pięknie haftowane sztandary, niektóre z nich zachowały się w muzeach do dnia dzisiejszego, a ich wizerunki są często wykorzystywane w rozmaitych opracowaniach historyków, zatem dobrze znane Czytelnikom. Istnieje jednak grupa sztandarów, których wygląd i dzieje pozostają nieznanne, zachowały się o nich jedynie niewielkie wzmianki, które mogą posłużyć do odtworzenia ich wyglądu. Te właśnie sztandary są szczególnie warte pokazania, a ich historia i niezwykle losy spopularyzowania.

*

We wrześniu 1861 roku w Genui rozpoczęła swe funkcjonowanie Polska Szkoła Podchorążych. Kształciła przyszłe kadry oficerskie spodziewanego powstania narodowego. Uczniami była polska młodzież emigracyjna, a wykładowcami polscy oficerowie. W marcu 1862 roku przeniesiona została do Cuneo. Według różnych przekazów wykształciła około 200 do 300 uczniów¹. Jeden z nich, przyszły powstańczy dowódca, Roman Rogiński wspominał jak podchorążowie zaprezentowali się na święcie narodowym Włoch pod własnym sztandarem: „Wystąpiliśmy więc całą niemożliwą elegancją i zgromadzeni pod nową sprawioną chorągwią o naszych narodowych kolorach z pięknie wyhaftowanym Orłem

Podchorążowie Polskiej Szkoły Wojskowej w Cuneo z uczelnianym sztandarem.
Mal. P. Głodek

¹ S. Rutkowski, *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, MON, Warszawa 1970, s. 55–59; J. Białynia-Chołodecki, *Pamiętnik powstania styczniowego w pięćdziesiątą rocznicę wypadków*, Wyd. M. Miniewska, Lwów 1913, s. 20–24.

i Pogonią”². Nie wiemy nic o dalszych losach tego sztandaru. Można jedynie przypuszczać, że został przemycony do kraju i użyty jako znak bojowy jednej z partii.

Niektóre sztandary powstańcze posiadały wzory i motywy o niezwykłej symbolice jak oko Opatrzności, czaszki czy krzyże.

Na Kurpiach Zielonych sformowały się oddziały z doskonałych strzelców, którymi byli myśliwi, gajowi, bartnicy i leśnicy. Kurpie, pod dowództwem gen. Zygmunta Padlewskiego, stoczyli kilka większych bitew np. pod Myszyńcem w dniu 9 marca 1863 roku. Wzięły w niej udział oddziały strzelców i kosynierów kurpiowskich pod dowództwem Władysława Wilkoszewskiego. Bitwa była dla powstańców zwycięska. Kolejna miała miejsce 4 listopada pod dowództwem kpt. Konstantego Rynarzewskiego, rozegrała się między Żelazną

Kurpiowski sztandar powstańczy 1863 roku.

Rys. B. Nowakowski, [w:] Adam Chętnik, *Z kurpiowskich borów. Szkice, opowiadania, obrazki i gadki*, Warszawa 1930

² R. Rogiński, *Szkoła wojskowa polska we Włoszech*, „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 28, s. 569; W. Jabłonowski, *Pamiętniki z lat 1851–1893*, PAN, Wrocław 1967, s. 127.

Bernardyn z krzyżem na czele powstańczej partii wychodzącej do lasu koło Grodna, pocztówka z pocz. XX wieku, własność autora

a Rzodkiewnicą³. Mniejszych potyczek Kurpiów było znacznie więcej, a towarzyszył im oryginalny sztandar odtworzony na rysunku artysty Bogdana Nowakowskiego (1887–1945). Nowakowski przedstawił oddział kurpiowski z zachowaniem pełnej zgodności z ich oryginalnym wyglądem, uzbrojeniem, rynsztunkiem itp., ponieważ kierował się wskazaniem wybitnego znawcy dziejów kurpiowszczyzny, kustosa międzywojennego Muzeum Regionalnego Kurpiów, Adama Chętnika (1885–1967). Chętnik skrupulatnie katalogował i sam także rysował sprzęty, stroje i zabytki kultury kurpiowskiej. Należy zatem przyjąć, że sztandar widniejący nad oddziałem Kurpiów na rysunku Nowakowskiego nie jest efektem swobodnej fantazji artysty, a jego wygląd musi być rezultatem konsultacji z kustoszem Chętnikiem, który prawdopodobnie widział ten sztandar, a może i miał go w swoich zbiorach, doszczętnie zniszczonych przez niemieckich okupantów w trakcie II wojny światowej. Sztandar ten zawierał niezwykle motyw – oko Opatrzności umieszczone w charakterystycznym trójkącie, znak używany niezmiernie rzadko na wojskowych symbolach polskiego żołnierza.

Tragiczna i wzniosła aura Powstania Styczniowego, atmosfera zagrożenia, poświęcenia i uduchowienie walczących insurgentów sprawiły,

---

³ T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów w walkach narodowowyzwoleńczych w XIX wieku*, Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Ostrołęka 2004, s. 98.

że znak krzyża jako symbol wojskowy, pojawiał się wówczas coraz częściej. Nierzadka była sytuacja, gdy na czele danego oddziału stawał ksiądz lub zakonnik z krucyfiksem w rękę i prowadził powstańców do lasu, na miejsce zgrupowania lub wprost w ogień walki. W takich wypadkach krzyż przejmował rolę bojowego sztandaru.

Jeszcze w 1861 roku, na fali patriotycznych manifestacji, symbolika krzyża zaznaczyła się niezwykle silnie, jako znaku jedynej nadziei i oparcia. Zaczęły pojawiać się też krzyże na nielegalnej biżuterii patriotycznej i chorągwiach manifestacyjnych. Często występowały w połączeniu z koroną cierniową. Część tych chorągwi używana była później jako sztandary oddziałów powstańczych.

Do kategorii chorągwi manifestacyjnych z motywem krzyża należał sztandar bojowy (czerwony na jednej stronie i czarny na drugiej) – krzyż umieszczony został w koronie cierniowej nad gałązkami palmowymi, na szarym tle. Prowadził on podlaskich powstańców z oddziału Józefa Matlińskiego, ps. „Janko Sokół” do walki podczas bitwy pod Węgrowem (3 lutego 1863 roku).

Parę dni po wybuchu powstania zaczęli organizować się mieszkańcy Maciejowic. Dowództwo nad nimi objął płk Walenty Lewandowski, który przybył tu z oddziałem liczącym 130 ludzi i postanowił zaatakować rodzinny Łaskarzew. 28 stycznia powstańcy wkroczyli do miasta, otoczyli i zaatakowali budynki, w których spali saperzy rosyjscy, zostali jednak przez nich

Chorągiew manifestacyjna z 1861 roku przechowywana w kościele parafialnym św. Rozalii i św. Marcina w Zagnańsku.

Podobna była używana w 1863 roku w oddziale Józefa Matlińskiego

Sztandar W. Lewandowskiego podczas ataku na Łaskarzew.

Mal. J. Jaroszyński, źródło: domena publiczna,

https://pl.wikipedia.org/wiki/Walenty_Lewandowski

[dostęp: 17.10.2023]

odparci ogniem broni ręcznej i ostatecznie opuścili miasto. Oddział ten szedł do ataku z kosami, dragami i dubeltówkami, pod sztandarem, na którym widniał krzyż, a drugi, metalowy umocowany był na szczycie jego drzewca.

Organizując do walki powiat szawelski na Litwie, naczelnik wojenny tego powiatu, Jan Staniewicz utworzył 400-osobowy oddział powstańczy. Językiem komendy oddziału był litewski. W kwietniu stoczył dwie bitwy: na drodze z Szawli do Bielaniszek i w folwarku Bielaniszki. Pobity przez Rosjan 21 maja pod Tryszkami, przebił się na południe i połączył swój oddział z partiami ks. Antoniego Maciekiewicza i Ignacego Laskowskiego. Staniewicz walczył w zgrupowaniu do 6 czerwca i bitwy pod Cytowianami. Następnie odłączył się i udał w stronę morza, aby zabezpieczyć lądowanie płk. Teofila Łapińskiego, wiozącego broń dla powstańców. Przejął znaczną część oddziału Bolesława Dłuskiego, a następnie udał się na południe, gdzie jego oddział został pobity pod Modrogą.

W dalszej kolejności udał się do Taurogów i rozpoczął walkę partyzancką w powiatach rosieńskim i szawelskim. Oddział rozrósł się do 300 partyzantów. Staniewicz podzielił zgrupowanie na pięć niezależnych oddziałów, działających w koordynacji. Na początku października przywódcy oddziałów wciąż operujących na Żmudzi podjęli decyzję o wydaniu Rosjanom walnej bitwy pod Daniliszkami. Staniewicz prowadził swoją partię do listopada 1863 roku⁴.

W powiecie szawelskim walczył jednocześnie początkowo 50-, a w rezultacie 150-osobowy oddział konny Paulina Bohdanowicza (ps. „Nieczuja”), który 26 czerwca stoczył całodzienny bój o Wornie. Zorganizował cztery oddziały, sześć razy bił się z wojskami rosyjskimi, został ranny. Wobec przewagi zaborcy, 21 września 1863 roku rozwiązał oddział i zamierzał zbiec za granicę, wpadł jednak w ręce Rosjan i szybko skazany został na karę śmierci⁵.

Trudno ustalić, który z działających w powiecie szawelskim oddziałów, przejściowo łączących swe siły, posiadał sztandar koloru białego z motywem krzyża w koronie i napisem RIA, czy był to oddział Staniewicza, czy też Bohdanowicza. Tym niemniej wiadomym jest jak wyglądał ów sztandar, choć w oryginale nie przetrwał do dziś, ale

Sztandar powstańczy powiatu szawelskiego. Archiwalna pocztówka litewska przechowywana w Muzeum Aušra w Szawlach na Litwie i oryginalny malunek tego sztandaru

⁴ J. Wojtasik, *Jan Ludwik Staniewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 41, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków–Warszawa 2002, s. 547–548; S. Łaniec, *Dowódcy i bohaterowie powstania styczniowego na Żmudzi*, Top Kurier, Toruń 2002, s. 33–40.

⁵ *Paulin Ksawery Bohdanowicz*, [w:] PSB, t. 2, PAU, Kraków 1936.

jego wizerunek został utrwalony na archiwalnej litewskiej pocztówce patriotycznej.

Dość zagadkowo przedstawia się kwestia przynależności powstańczego białego sztandaru z motywem naszytego krzyża z niebieskiego materiału w kształcie litery X, symbolizującej w Grecji postać Chrystusa. Na takim krzyżu miał być rozpięty św. Andrzej, stąd jego nazwa – krzyż św. Andrzeja. Jako „Andrejewskij kriest”, stał się symbolem rosyjskiej floty wojennej. Sztandar o wymiarach 106 x 80 cm z takim motywem i z dodanym polskim orłem na kwadratowym czerwonym polu umieszczonym w górnym rogu przy drzewcu przynależał, wg białoruskich i litewskich źródeł, do oddziału Kozieli-Poklewskiego. Rzecz w tym, że w Powstaniu Styczniowym jako dowódcy dwóch oddzielnych oddziałów operowali dwaj bracia Kozielowie⁶.

Jan Koziel-Poklewski ps. „Jakub Skala” w randze pułkownika dowodził, będącym na etapie organizacji, III Korpusem Augustowskim wojsk powstańczych, pełniąc też funkcję komendanta Warszawy, naczelnika wojennego woj. augustowskiego i grodzieńskiego⁷.

Jego brat, kpt. Wincenty Koziel-Poklewski był dowódcą w powiatach wilejskim i oszmiańskim guberni wileńskiej na Litwie. Tamtejsza organizacja powstańcza zaczęła przygotowania do walki już na dwa lata przed wybuchem powstania, toteż była jedną z lepszych w guberni mińskiej. Na początku maja 1863 roku oddział Wincentego Kozieli-Poklewskiego liczył 200–250 ludzi, skupiał młodzież szlachecką, studentów, gimnazjalistów, mieszczan i chłopów. Na miejsce obozu dowódca wybrał leśne ostępy na pograniczu powiatów wilejskiego i borysławskiego, gdzie oficerowie mogli bez przeszkód prowadzić wojskowe ćwiczenia swych podkomendnych.

---

⁶ A. Szulau, *Weksylologicznyja ab'ekty paustannja 1863–1864 gg.: gistoryjagraficzny wybraz i krytyka*, [w:] *Paustannie 1863 g. na Bielarusi i Kastus' Kalinauski. Naukawa-praktycznaj konferencyi*, Mińsk 23 III 2013; „Arche. Słowy i Wobrazy” 5 III 2013; W. Wiaczorka, *Pra gierb i sciaig*, Mińsk 1993; D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius 2008; M. Zajcau, *Sialianskaje pytanie u „Mužyckai Praudzie”*, „Pomniki gistoryi i kultury Bielorusi” 1982, nr 4 (52); J. Draunicki, *Naszi karani*, „Iliustrowany czasopis kriaznaupau Paazeria” 2003, nr 5, s. 21.

⁷ E. Kozłowski, *Koziel-Poklewski Jan, pseud. Skala, Jakub, Hlebowicz (1837–1896)*, [w:] *PSB*, t. 14, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 622–624.

Aby uzupełnić stan osobowy swego oddziału, dowódca zorganizował paradny przemarsz przez okoliczne wsie. Powstańcy maszerowali „w porządku wojskowym, z rozpostartym sztandarem”. 8 maja zajął miasteczko Dauginowo, a następnego dnia stoczył walkę pod miejscowością Tarakanauka. Urządził zasadzkę na dwie sotnie kozaków pod miasteczkiem Matkiutsowa.

28 maja oddział stał się z wojskami carskimi niedaleko wsi Władyki, nad rzeką Ilija. Atak na powstańców przypuściło pięć kompanii piechoty z pułków: Ingermanlandzkiego, Wielikołuckiego i Kremiańczugskiego pod dowództwem płk. Aleksandra Gala. Walka trwała trzy godziny, a większość powstańców zginęła lub utonęła, próbując na tratwach przepłynąć na drugi brzeg Ilii. Około 30 powstańców trafiło do niewoli. W walce zginął od postrzału w głowę sam dowódca. Powstańcza prasa stawiała go na równi z przywódcą ludzkich powstańców Ludwikiem Narbuttem i nazwała go litewskim Leonidasem. Według świadków przed zgonem miał powiedzieć: „Jeśli nie my, to nasze kości zbudują wolność”. Niedobitki tego oddziału zostały nieco później rozbite pod Kniahininem, gdzie powstańcy spoczywają w bratniej mogile⁸.

Łupem Rosjan stał się powstańczy biały sztandar z krzyżem św. Andrzeja. Przywłaszczył go sobie płk Piotr Pachomow, nie przekazał go przełożonym, a zabrał do swego dworku w Skorbucianach koło Landwarowa w powiecie trockim. Z czasem przeszedł on na własność jego syna Mikołaja, który przekazał go do Muzeum Białoruskiego im. Iwana Łuckiewicza w Wilnie, gdzie przechowywany był w latach 1921–1945. Ekspozyty tej placówki zostały w trakcie II wojny światowej częściowo rozgrabione, a częściowo podzielone po wojnie między radzieckie republiki Litwy i Białorusi. Jego dalsze losy są na chwilę obecną nieustalone, nie wiadomo czy przetrwał do dnia dzisiejszego. Według poz. 123 katalogu, sporządzonego w 1921 roku przez pracowników Muzeum Białoruskiego, sztandar ten już wówczas był mocno zniszczony i zbutwiały, szczególnie białe płótno⁹.

Obaj bracia pochodzili z carskiej armii, kształcili się w Szkole Podchorążych Gwardii w Petersburgu, a następnie w Wojskowej Akademii Inżynierijnej, również w Petersburgu. Można założyć, że jeden z braci Koziełłów-Poklewskich, napatrzwszy się w tym portowym mieście na bandery

---

⁸ *Nie my, dyk naszyia kosci zdabuduc swabodu*, „Nasza Niwa” 2023, 4 lutego.

⁹ „Spadczyna” 1995, nr 3, s. 155–156.

rosyjskich okrętów wojennych, zainspirował się nimi na tyle, że wprowadził podobny sztandar w swym oddziale. Różnica polegała na dodaniu na powstańczym sztandarze do motywu krzyża św. Andrzeja polskiego orła na czerwonym tle. Jednak warto odnotować, że tak wyglądający sztandar miał także i polską proveniencję, bowiem tak właśnie wyglądała bandera statków handlowych pływających po Wiśle w latach 1784–1787, za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także statki handlowe pływające z Chersonia przez Bosfor, Dardanele na Morze Śródziemne. W tym okresie wywieszało taką banderę pięć statków Kompanii Handlowej Polskiej, kontrolującej wymianę handlową Rzeczypospolitej przez czarnomorskie porty. Dlaczego właśnie taką, mocno przypominającą rosyjską banderę? Rzecz w tym, że w XVIII wieku tylko okręty rosyjskie, tureckie i austriackie miały prawo swobodnego przepływu przez cieśniny łączące morza Czarne i Śródziemne. Dlatego statki polskie musiały mieć znaki, które stanowiły wariant rosyjskiej bandery wojennej. Przywrócił ją polskim statkom car Aleksander I, będący zarazem władcą Królestwa Polskiego w latach 1815–1830. Źródła rosyjskie określają ją jako banderę wojskową Carstwa Polskiego. Z pewnością używały jej przynajmniej dwa parowce pływające w tym czasie po Wiśle¹⁰.

Lecz co niezmiernie ciekawe, nawet w okresie po upadku Powstania Styczniowego, identyczny biały sztandar z krzyżem św. Andrzeja i polskim orłem na czerwonym tle w lewym górnym rogu, traktowano jako polską flagę patriotyczną, pojawiającą się w różnych drukach, na kartach pocztowych i innych publikacjach. Co więcej, Legion Polski w Turcji, walczący przeciw Rosji w wojnie turecko-rosyjskiej w 1877 roku, posiadał dwa sztandary: czerwony z motywem polskiego orła i półksiężycą na czerwonym tle, dla jednego pododdziału tego legionu – tzw. Legionu Europejskiego, oraz biały sztandar z niebieskim krzyżem św. Andrzeja i godłem Polski dla drugiego pododdziału – tzw. Legionu Azjatyckiego. Został zdobyty przez Rosjan w listopadzie 1877 roku w oblężonym Karsie, którego część tureckiej załogi stanowił Legion Azjatycki. Za posiadanie tego sztandaru Rosjanie rozstrzelali wówczas oficera legionu Antoniego Wernickiego. Sztandar ten, mający identyczny wygląd do tego z oddziału Kozieleży-Poklewskiego znajduje się obecnie w zbiorach

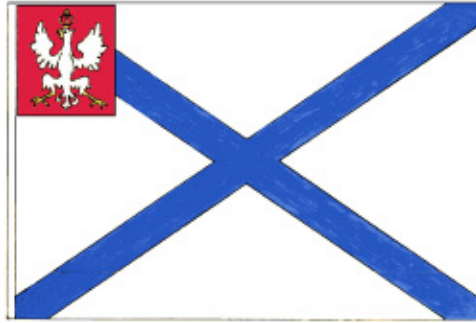
---

¹⁰ W. Hubert, *Dawne bandery polskie*, „Broń i Barwa” 1934, nr 6; J. Czerwiński, *Bandera polska od Adriana Flinta po dzień dzisiejszy*, „Morze” 1961, nr 3; A. Znamierowski, *Insygnia, symbole i herby polskie*, Świat Książki, Warszawa 2003, s. 169.

petersburskiego Ermitażu, a jego historia i przynależność opisane są na fiszce w sposób całkowicie absurdalny i bałamutny¹¹.

Oficer Legionu Polskiego (Azjatyckiego) w Turcji z sztandarem. Mal. J. Bronclik, zbiory autora

Sztandar oddziału Kozieli-Poklewskiego, rekonstrukcja autora

Archiwalna pocztówka patriotyczna przedstawiająca dziecko ze sztandarem polskiego Legionu Azjatyckiego w Turcji, tu opisany jako bandera polskiej floty handlowej, zbiory autora

¹¹ A. Znamierowski, op. cit., s. 169.

Jeden z bardziej oryginalnych sztandarów z motywem krzyża należał do słynnych Żuawów Śmierci walczących pod dowództwem Franciszka Rochebrune'a. Ten elitarny oddział otrzymał go w Krakowie od hrabiny Moszyńskiej. Był to wielkich rozmiarów bryt czarnej materii z naszytym białym krzyżem. Symbolizował ówczesne usposobienie narodu, który w żałobie, z modlitwą na ustach podjął śmiertelną walkę.

Sztandar ten wspomniany był przez licznych powstańców, m.in. Jana Grzegorzewskiego, Feliksa Borkowskiego, Bronisława Abramowicza, Filipa Kahane czy Kazimierza Grabówkę. Na odwrocie chorągwi widniał wizerunek Matki Bożej i słowa wiersza Wincentego Pola. Sztandar obrębiony srebrną frędzlą posiadał biało-czerwoną wstęgę z wyhaftowanym napisem: „W imię Boże – rok 1863”. Został poświęcony pod Goszczą przez księdza Szulca, a jego pierwszym chorążym był Wędrzychowski, który padł pod Miechowem. Wówczas przejął go chwilowo Kahane, żuaw, który walczył nawet po urwaniu ręki. Gdy wszyscy poszli w rozsypkę, ów zdjął go z drzewca, ukrył na piersiach i oddał w Krakowie Rochebrune'owi.

W rękach drugiego chorążego, Cywińskiego, sztandar odegrał ważną rolę pod Chrobrzem, skupiając wokół siebie żuawów, którzy dzięki temu odparli szarżę rosyjskiej konnicy. Po rozwiązaniu korpusu Langiewicza, Cywiński sztandar – ukryty również na piersiach pod żuawskim mundurem – przemycił do Lwowa, aby przekazać go jednemu z formujących się tu oddziałów. Niestety, paradując z dumą po terytorium austriackim w pełnym mundurze (wywołując przy tym nieopisany entuzjazm lwowian), został aresztowany przez policję, a sztandar w końcu kwietnia zarekwirowano. Podobno, jakimś niezrozumiałym sposobem, trafił na Syberię i służył tam w 1866 roku polskim powstańcom-zesłańcom próbującym z bronią przedrzeć się do Chin i Mongolii¹².

Jedna z ikonografii przedstawia ów sztandar z wizerunkiem czaszki umieszczonej na krzyżu. Jednak potwierdzenia istnienia tego motywu nie sposób odnaleźć w innych źródłach.

---

¹² J. Kozolubski, *Żuawi śmierci*, „Broń i Barwa” 1934, nr 3, s. 46; L. Cywiński, *Wspomnienia z lat ubiegłych*, „Wiść i Dwór” 1912, z. 2–4.

Chorąży Żuawów Śmierci
L. Cywiński ze sztandarem
pułku w otoczeniu kolegów,
[w:] J. Jarosławski, *Szable
powstańców styczniowych 1863–
1864*, Warszawa 2023, s. 207

Żuawi Śmierci ze sztandarem, z widoczną
na krzyżu czaszką. Pocztówka archiwalna,
zbiory autora

Tym niemniej ślad symboliki trupiej główki znajdujemy w przekazach dotyczących sztandaru pułku Dzieci Warszawskich, składającego się w większości z młodzieży szkolnej i akademickiej, która różnymi drogami wymykała się z Warszawy do Puszczy Kampinoskiej, aby tam, początkowo z kijami lub byle jaką bronią, stanąć do walki z najpotężniejszą armią Europy. W krótkim czasie Dzieci Warszawskie wyrosły na wytrawnych wojowników, budząc postrach w rosyjskich szeregach¹³.

Jeden z żołnierzy dowódcy Edmunda Calliera, Karol Pieńkowski, pozostawił rewelacyjny opis sztandaru kompanii żuawów tego pułku, który najwidoczniej był wzorowany, do pewnego stopnia, na sztandarze byłych Żuawów Śmierci Rochebrune'a. Był to czarny bryt

¹³ E. Callier, *Trzy ustępy z powstania polskiego 1863–1864*, Nakładem i czciami L. Merzbacha, Poznań 1868, s. 77.

z wyszytą srebrną nicią trupią głową, z piszczelami na krzyż i napisem: „Śmierć Lub Zwycięstwo”. Po bitwie pod Krynicią został ukryty z amunicją w lesie, w okolicy majątku Gołosze, jednak kozacy biciem zmusili fornali do wydania miejsca jego ukrycia.

Sztandar żuawów pułku Dzieci Warszawy płk. L. Żychlińskiego,
rekonstrukcja autora

W kwietniu i maju 1863 roku szlachcic Paweł Szymkiewicz formował swój oddział w lasach szyneławskich w okolicy miasteczka Kroże, niedaleko Bolcz. Sam Szymkiewicz nie posiadał wykształcenia wojskowego, zamierzał więc przekazać oddział pod dowództwo naczelnika wojennego województwa kowieńskiego, Bolesława Dłuskiego, ps. „Jabłonowski”. Zebrał ok. 100 osób mających ok. 50 dubeltówek, kilkanaście pistoletów i pałaszy. Błąkając się po lasach w celu uniknięcia obławy, zbierał kolejnych ochotników i rozbitków innych oddziałów, zwiększając liczebność podkomendnych do 200 ludzi uzbrojonych w broń myśliwską i kosy, w tym 30 kawalerzystów, którymi dowodził Aleksander Krasowski. Dłuski przysłał Szymkiewiczowi instruktora, nieco obeznanego z wojskowością, dla nauczania musztry, zorganizowania oddziału po wojskowemu, umundurowania go. Na razie prowadził dość szeroko zakrojoną akcję agitacyjną, pozyskując lud dla sprawy narodowej. Żmudzcy kapelani, ks. Gargas (rozstrzelany przez Rosjan), ks. Majewski i ks. Szymkiewicz odwiedzali miasteczka i wsie, w których podczas świąt, nabożeństw i jarmarków wygłaszali mowy patriotyczne, a sami powstańcy swą

zbrojną obecnością i sztandarem budzili wśród ludności chęć przystąpienia do powstania. Niszczili też administrację nieprzyjacielskiego rządu, rekwirowali kasy, przekazywali miejscową władzę w ręce gmin włościańskich i ich starszyny, wprowadzając w życie manifest 22 stycznia i odbierając przysięgę na wierność Rządowi Narodowemu. 7 maja Szymkiewicz odebrał nominację na samodzielnego dowódcę swego oddziału, a tydzień później stoczył swą pierwszą nierozstrzygniętą bitwę pod Szawkianami. Kolejna bitwa jego oddziału odbyła się 20 czerwca pod Kielmami, a następna, zakończona rozproszeniem oddziału, 29 czerwca pod Ławkowem. Szymkiewiczowi pozostała jedynie kawaleria Krasowskiego w sile 30 ludzi. We wsiach niszczyli roгатki, założone przez Rosjan, włościan skłaniali do przysięgi na wierność Rządowi Narodowemu, niszczyli połączenia, aresztowali złoczyńców i szpiegów moskiewskich, wykonywali na nich egzekucje. 30 sierpnia oddział stoczył w powiecie teleszewskim potyczkę pod Kalwarią. W pierwszych dniach października Szymkiewicz opuścił Żmudź i udał się do Paryża. Resztki oddziału kryły się przez zimę, a na wiosnę 1864 roku wystąpiły znowu konno i zbrojno. W maju Krasowski był jeszcze na czele 40 ludzi, z którymi stoczył ostatnią bitwę pod Poniewieżem 12 października 1864 roku¹⁴.

Na wojennym szlaku po żmudzkiej ziemi oddziałowi Szymkiewicza towarzyszył sztandar bojowy uszyty przez miejscowe kobiety, a ufundowany przez członków rodziny Szymkiewicza. Został odnaleziony w 1992 roku w ruinach zburzonego przez władzę radziecką kościoła i klasztoru karmelitów we wsi Kolainiai (powiat kielmski). Nie wiadomo jak się tam znalazł. Podczas powstania ten bogaty klasztor wspierał powstańców pieniędzmi i żywnością, ukrywano w nim rannych. Wówczas też prawdopodobnie ukryto w kościele sztandar oddziału Szymkiewicza.

Przez dziewięć lat sztandar przechowywany był w miejscowej szkole podstawowej. W 2001 roku nauczycielka tej szkoły, Maja Petrovienė, przekazała go do Muzeum Regionalnego w Kielmach. Wierna kopia tego sztandaru, wykonana przez panie Vidę i Indre Daugirdas, znajduje się obecnie w Muzeum Wojskowym im. W. Ks. Witolda w Kownie. Oryginalna tkanina sztandaru była mocno

---

¹⁴ Z. Nowolecki-Kolumna, *Pamiętka dla Rodzin Polskich*, Kalina, Kraków 1867, t. 2, s. 275.

Sztandar żmudzkiego oddziału P. Szymkiewicza, [w:] R. Balza, V. Šiukščenė, *Šiaulių „Aušros“ muziejaus kataloge: 1863 m. sukilimas: veidai, vardai, istorijos: katalogas*, Šiauliai 2013

zniszczona, pokryta pleśnią, brudna i odbarwiona. W centrum renowacji im. Pranasas Gudynas w Litewskim Muzeum Sztuki stwierdził, że flaga jest autentyczna i poddano ją restauracji. Bryt płótna o wymiarach 211 x 174 cm wykonany jest z wełny, bawełny, lnu i jedwabiu, haftowany metalowymi nićmi i szklanymi koralikami. Na naszytej w górnej części tasiemce widnieje napis: „Roku 1863 Sierpnia 15 Ofiara Familij Szymkiewiczow”. Poniżej umieszczony jest obraz wyhaftowany na podwójnej tkaninie bawełnianej i jedwabnej nićmi wełnianymi, metalowymi, spiralami i koralikami z napisem: „Narodzenie Pańskie”¹⁵.

---

¹⁵ R. Balza, V. Šiukščenė, *Šiaulių „Aušros“ muziejaus kataloge: 1863 m. sukilimas: veidai, vardai, istorijos: katalogas*, Šiauliai 2013, s. 62–63, 102.

Po wybuchu Powstania Styczniowego płk Teofil Łapiński podjął wyprawę morską statkiem „Ward Jackson” z Londynu do Kłajpedy, której celem było zaopatrzenie powstańców w broń. Jednak cała operacja zakończyła się niepowodzeniem, łodzie desantowe pogubiły się podczas burzy, niektóre potonęły u samego brzegu morza, koło Kłajpedy i ostatecznie statek musiał zawrócić do Anglii. Uczestników wyprawy, Polaków i cudzoziemców, Łapiński nazwał Legionem Bałtyckim.

Łapiński wspomina, że do pierwszej łodzi desantowej miały zostać zabrane trzy sztandary, które wzięto z urzędzonego w Londynie składu wojskowego. Dwa z nich były nowe, a jeden pochodził z Legionu Polskiego na Węgrzech z 1848 roku. Uczestnik tej ekspedycji, W. Marcinkiewicz wspominał, że sztandar z godłami Polski i Litwy przybił do drzewca por. Mioduszewski¹⁶. Takim właśnie sztandarem

Sztandar 2. Pułku Ułanów Legionu Polskiego na Węgrzech 1848 roku. Jeden z trzech sztandarów zabranych na wyprawę morską płk. T. Łapińskiego z Londynu do Kłajpedy, „Flaga” 2021, nr 28 (52)

¹⁶ T. Łapiński, *Powstańcy na morzu w wyprawie na Litwę*, Nakładem F.H. Richtera, Lwów 1878, s. 36; M. Dubiecki, *Echa z Powstania Styczniowego*, Z. Pomarański i Spółka, Zamość 1922, s. 87.

posługiwał się 2. Pułk Ułanów Legionu Polskiego na Węgrzech.

Chorążymi polskich kompanii zostali Jędrzejewski i Magnuszewski. Na chorążego Francuzów wyznaczono Henryka Rougemonta, który miał otrzymać sztandar francuski, najprawdopodobniej jednak taki nie powstał¹⁷.

Rząd Narodowy podjął próbę utworzenia powstańczej marynarki wojennej (Siły Morskie). Okręt kaperski „Kiliński”, udając się z Anglii na Morze Czarne celem rozpoczęcia działań wojennych przeciwko Rosji, musiał mieć dla załogi oznaki i mundury polskie, choć początkowo płynął pod angielską banderą. Wy pływało to z tradycji i obyczajów morskich, które nakazywały kaprom występować do walki pod swoją banderą i we własnym umundurowaniu.

Romuald Traugutt, dowiedziawszy się o wyjściu w rejs „Kilińskiego”, miał stwierdzić z uniesieniem, że oto polski statek wywiesił przed światem dawno zapomnianą flagę polską. Słowa te należy potraktować jako metaforę lub wynik jego niesłusznego domniemania. „Kiliński”, jak już wspomniano, uważnie śledzony przez obcych agentów, musiał wypływać z Newcastle w konspiracji, a więc pod banderą angielską. Można zakładać, że dopiero po wpłynięciu na Morze Śródziemne planowano wciągnąć polską, która musiałaby do tego czasu pozostawać ukryta lub też planowano wykonanie jej nieco później.

Muzealnicy polscy traktują przechowywaną w MWP czerwoną flagę z aplikowanym orłem jako banderę statku „Kiliński”, choć

Domniemana bandera okrętu „Kiliński”,
źródło: domena publiczna

---

¹⁷ T. Łapiński, *Powstańcy na morzu, wstęp*, „Gazeta Narodowa” 1878, 7 sierpnia; J. Dyskant, *Flota Powstania Styczniowego*, „Żołnierz Wolności” 1988, nr 24; A. Bienias, *Wyprawa bałtycka pułkownika Łapińskiego w 1863 r.*, „Mówią Wieki” 1991, nr 2.

Od lewej: oficer i żołnierz Legionu Bałtyckiego, oficer Sił Morskich Rządu Narodowego 1863 roku. Bandery Sił Morskich odtworzone wg źródeł i przekazów. Mal. P. Głodek, zbiory autora

potwierdzenia tego faktu nie znajdujemy w żadnym dostępnym źródle.

Od początkowego etapu Powstania Listopadowego, barwę białą i barwy trójkolorowe biało-niebiesko-czerwone traktowano na równorzędnych prawach z biało-czerwonymi i uważano za barwy narodowe. Trójkolorowe sztandary pojawiają się na przestrzeni całego XIX wieku jako bojowe sztandary w kolejnych powstaniach i jako flagi patriotyczne. W Powstaniu Styczniowym występowały takie stosunkowo często, podobnie jak trójkolorowe kokardy na czapkach powstańców lub trójkolorowe szarfy niektórych dowódców.

Jeden z mało znanych trójkolorowych sztandarów Powstania Styczniowego należał do 200-osobowej kompanii Żuawów Rawskich, dowodzonych przez nieznanego z nazwiska Francuza w liczącej 900 ludzi partii mjr. Hipolita Jaworskiego, ps. „Antoni Drewnowski”¹⁸. Oddział ten walczył w okolicach Pilicy, stoczył potyczkę pod Ulowem. W niejasnych okolicznościach Jaworski opuścił oddział, wyjeżdżając do Krakowa, a jego żołnierze ulegli rozproszeniu po lasach, walcząc do sierpnia 1863 roku, kiedy zostali rozbici koło Nowego Miasta. Jaworski najwidoczniej powrócił jednak do

Trzeci z lewej Żuaw Rawski, w tle sztandar trójkolorowy jego oddziału.
Mal. J. Bronclik, zbiory autora

---

¹⁸ M. Katkov, *1863 god*, Moskwa 1887, s. 1087; L. Hertz, *Kilka słów o rozbitkach partii Drewnowskiego*, „Goniec Poranny” 1916, 30 kwietnia; W. Przyborowski, (Z.L.S), *Dzieje 1863 roku*, W.L. Anczyc i Spółka, Kraków 1897, t. 2, s. 481.

oddziału, skoro 17 sierpnia został wzięty do niewoli i skazany na katorgę.

Sztandar Żuawów Rawskich prezentowany był na wystawie poświęconej 50. rocznicy Powstania Styczniowego we Lwowie. Jego kolorystyka świadczy o kontynuacji traktowania koloru czerwonego, białego i niebieskiego jako barw narodowych, zaś ich układ mógł wynikać z nawiązania do flagi narodowej Francji, kraju pochodzenia dowódcy tego oddziału żuawów, jak i sympatii do Francji, a zarazem nadziei powstańców pokładanej w tym państwie. Na jednej stronie sztandaru widniało w centrum godło Polski i rozmieszczone wokół

Konno jeździec Kawalerii Litewskiej K. Kobylińskiego z sztandarem tego oddziału.
Mal. K. Komaniecki, zbiory autora

napisy: „Ulów – Nowa Wieś – Kamień, Żuawi Rawscy d. 16, 17, 18 maja 1863”. Na drugiej, wewnątrz tarczy napis: „Niech żyje Polska starożytna!”¹⁹. Jego dalsze losy nie są znane. Wizerunek został odtworzony na zamieszczonej wcześniej planszy.

Oprócz większych oddziałów, o których głośno było wówczas, działało też wiele mniejszych, które przynosiły powstaniu niemało pożytku. Do tych należy zaliczyć oddział strzelców konnych – ochotników, przeważnie białostoczan z powiatów grodzieńskiego i augustowskiego, jak również łomżyńskiego, który operował w rejonie Kolei Warszawsko-Petersburskiej. Jego dowódcą został szlachcic z Zaleszczan na Nowogródczyźnie, zdolny strateg, choć cywil, Kazimierz Kobyliński. Swoją konny oddział nazwał Kawalerią Litewską.

Na pierwsze hasło do walki w końcu kwietnia 1863 roku ruszył w pole z dorosłą młodzieżą z rodziny. Towarzyszyli mu dwaj synowie – Adolf i Konstanty, synowie brata z Horodnian – Adolf i Edmund, zięć Rafał Korycki oraz siostrzeniec Adolf Nowosielski. Jego pomocnikiem był młody szlachcic Władysław Michałowski.

Kobyliński robił wypadki w okolicy Słonimia. Wkrótce wziął udział w bitwie pod Wielikim Uhołem na Grodzieńszczyźnie. W lipcu w Łomżyńskim połączył się z 46-osobowym oddziałem konnym pod dowództwem komendanta żandarmerii wojskowej Feliksa Górskiego oraz bielskim 38-osobowym oddziałem Kwapiszewskiego. Łącznie stanowili siłę 140 młodych ludzi. W lipcu–sierpniu krążyli po powiatach łomżyńskim, bielskim. We wrześniu walczyli pod Jabłonką (Jabłonką) i pod Brzeźniem. W październiku oddział ponownie dał znać o sobie, atakując Moskali w Ostrołęckiem, prowadząc dalsze działania między Tykocinem a Zambrowem, na Kurpiach, Białostoczczyźnie, w Siedleckiem i Lubelskiem.

Kawaleria Kobylińskiego wystąpiła jeszcze w bitwie pod Krzywą, wspólnie z oddziałami pieszymi Leniewskiego, Szydłowskiego, konnymi Zielińskiego oraz gen. Heidenreicha ps. „Kruk”. Następnie oddział dotarł pod Kock, a potem w Dębicy przejął go pod osobiste dowództwo naczelnik powiatu grodzieńskiego Walery Wróblewski, z którym wspólnie walczyli dalej na Podlasiu i Lubelszczyźnie²⁰.

---

¹⁹ *Album pamiątek z roku 1863*, Nakładem Drukarni Polskiej, Lwów 1913, s. 22.

²⁰ „Czas” 1863, nr 251; S. Chankowski, *Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim*, „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4.

Niezwykły był bojowy sztandar oddziału. Jego motyw graficzny można określić jako kosmopolityczny, a nawet globalistyczny. Na ciemnoniebieskim tle, w promieniach słońca widniała kula ziemską i inne ciała niebieskie. Powstaniec Ignacy Aramowicz interpretował go nieco inaczej: „Wiatr poruszał dziwną ich chorągiew z wyobrażeniem globusa i światła niebieskich; światła niebieskie może na znak, że Polacy mają świecić stałością marzeń swoich, a globus, że wszyscy rozsiani po całym świecie”. Dotychczasowemu naczelnikowi sił zbrojnych na Grodzieńszczyźnie płk. Onufremu Dychińskiemu najwyraźniej nie spodobał się – kazał go sobie podać, po czym połamał drzewce, a zerwaną chorągiew zwrócił na przechowanie²¹.

Jacek Jaworski

Bibliografia

Źródła archiwalne

CAW-WBH I 341.1 595, t. 2, cz. 1 – Jan Stella-Sawicki („Struś”), *Pamiętnik* (rękopis).

Rps, Bibl. Czart. 5365

Rps Bibl. Czart. 5753 IV, dok nr 105 – *Memoriały w sprawach wojskowych 1860–1863*.

Rps Bibl. Czart. 5708 III – *Pismo Rządu Narodowego do Głównego Agenta Dyplomatycznego w Paryżu z IVIII 1863*, dok. nr 215.

Rps Bibl. Czart. 3881 – *Akta i druki. Archiwum Rządu Narodowego 1861–1865*, dok. nr 218.

Rps Czart. nr 5700 – *Raport W. Jordana z Paryża z 14 X 1863 r.*

Rps B.N. IV 6558 – *Zbiór relacji i wspomnień z okresu Powstania Styczniowego. F.K. „Ostatnie dni życia i zgon Hieronima Piekarczewicza b. sierżanta wojsk polskich w 1863/64 r.”*, dok. nr 22.

Rps BN. IV 6531 – *Relacja Piotra Dziubińskiego porucznika żuawów śmierci oddziału mazowieckiego J. Miniewskiego*.

Rps BN. Dokument I6506.

Rps Bibl. Ossol. 7977/II – Bolesław Rozwadowski, *Autobiografia*.

Prasa

„Ateneum Wileńskie” 1928, nr 9.

„Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej” 1959, nr 3.

---

²¹ P. Powierza, *Wspomnienia z Powstania Styczniowego 1863 roku*, Muzeum Wojska Polskiego w Białymstoku, Białystok 1996, s. 24, 30–31.

- „Broń i Barwa” 1934, nr 6; 1935, nr 1; 1937, nr 5.
„Czas” 1863, 21 marca, 4 kwietnia, 7 kwietnia, 15 kwietnia, 17 kwietnia, 2 lipca, 23 sierpnia, 3 września 1863.
„Głos Wolny” 1863, 30 listopada.
„Demokrata Polski” 1861, 12 października.
„Dodatek do Dziennika Urzędowego Guberni Radomskiej” 1864, 19 kwietnia (1 maja).
„Dwutygodnik dla Kobiet” 1883, nr 4.
„Dziennik Powszechny” 1863, 7 listopada, 15 listopada.
„Gazeta Lwowska” 1908, nr 38, 41, 43.
„Gazeta Narodowa” 1863, 30 kwietnia; 1878, nr 27, 164.
„Głos Wolny” 1865, 10 września.
„Głos z Paryża i Genui” 1861, 3 czerwca, 25 listopada; 1862, 10 lipca.
„Goniec Poranny” 1916, 30 kwietnia.
„Kraj” 1900, nr 39.
„Morze” 1961, nr 3; 1967, nr 1.
„Mówią Wieki” 1991, nr 2.
„Nadwiślanin” 1864, 4 marca.
„Ojczyzna” 1864, 23 listopada.
„Pamiętnik Emigracji” (Paryż) 1833, cz. 3.
„Polska Zbrojna” 1923, 24 stycznia.
„Przedświt” 1909, nr 9.
„Przegląd Morski” 1987, nr 3.
„Przegląd Kawalerii” 1930, t. 7, nr 9.
„Przegląd Rzeczy Polskich” (Paryż) 1861, 1 września, 20 grudnia; 1862, 26 czerwca, 30 czerwca.
„Reforma Urzędnicza” 1908, nr 5.
„Rocznik Białostocki” 1963, t. 4.
„Rocznik Gdański” 1956, nr 57.
„Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1868.
„Ruch Literacki” 1877, 17 lutego.
„Spadczyna” (Mińsk) 1995, nr 3.
„Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, cz. 2; 1981, t. 24.
„Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 28; 1917, nr 4.
„Wiadomości” (Londyn) 1958, 14 września.
„Wiadomości z Pola Bitwy” 1863, nr 12.
„Wieś i Dwór” 1912, z. 2–4.
„Wojsko i Wychowanie” 1993, nr 4.
„Żołnierz Polski” 1930, nr 3; 1939, 21 stycznia.
„Żołnierz Wolności” 1988, nr 24.
„Żurnal Voennyh Dejstvii v Carstvie Polskom” 1863, nr 14.

Opracowania i wspomnienia

- Album pamiattek z roku 1863*, Nakladem Drukarni Polskiej, Lwów 1913.
- Anc Józef, *Z lat nadziei i walki 1861–1863*, [w:] *Rok 1863. Obrazy i wspomnienia*, Ksiegarnia Feliksa Westa, Warszawa 1916.
- Balza R., Šiukšcienė V., *Šiauliy „Aušros“ muziejaus katalogas: 1863 m. sukilimas: veidai, vardai, istorijos: katalogas*, Šiauliai 2013.
- Bentkowski Władysław, *Notatki osobiste z r. 1863*, [w:] *Wydawnictwo materialów do historii powstania 1863–1864*, t. 2, Lwów 1883.
- Berg Mikołaj, *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 r.*, t. 3, Spółka Wydawnicza Polska, Kraków 1899.
- Bienias Andrzej, *Wyprawa baltycka pulkownika Łapińskiego w 1863 r.*, „Mówią Wieki” 1991, nr 2.
- Boczar Mieczysław, *Okrety Powstania Stycznioiego*, „Morze” 1963, nr 2.
- Borkowski Feliks, *Przejścia i wspomnienia uczestnika powstania polskiego z roku 1863–1864*, Lwów 1910.
- Borkowski Jan, *Wspomnienia o kampanii krzywosąddeckiej*, [w:] *Spiskowcy i partyzanci 1863 roku*, Warszawa 1967.
- Brykczyński Stefan, *Moje wspomnienia z 1863 roku*, Warszawa 1908.
- Callier Edmund, *Trzy ustępy z powstania polskiego 1863–1864*, Nakladem i czcionkami L. Merzbacha, Poznań 1868.
- Chankowski Stanisław, *Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim*, „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4.
- Chądzyński Zbigniew, *Wspomnienia powstańca z lat 1863–1864*, Warszawa 1963.
- Chodyncki Kazimierz, *Szkoła w Cuneo w świetle zeznań Wł. Kossowskiego składanych przed Wileńską Komisją Śledczą*, „Ateneum Wileńskie” 1928, nr 9.
- Chołodecki-Białynia Józef, *Księga pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania 1863–1864*, Lwów 1904.
- Chołodecki-Białynia Józef, *Pamiętnik powstania stycznioiego w pięćdziesiątą rocznicę wypadków*, Wyd. M. Miniecka, Lwów 1913.
- Cywiński Ludomir, *Wspomnienia z lat ubiegłych*, „Wieś i Dwór” 1912, z. 2–4.
- Czartoryski Władysław, *Pamiętnik 1860–1864*, Warszawa 1960.
- Czerski Witold, *Polska szkoła instruktorów wojskowych*, „Przedświt” 1909, nr 9.
- Czerwiński Julian, *Bandera polska od Adriana Flinta po dzień dzisiejszy*, „Morze” 1961, nr 3.
- Ćwiek Zbigniew, *Przywódcy Powstania Stycznioiego*, Warszawa 1963.
- Dąbski Zdzisław, *Pierwszy bój Gorzela*, „Żołnierz Polski” 1939, 21 stycznia.
- Dekowski Jan, *Powstanie Stycznioie 1863–1864 w Tomaszowie Mazowieckim i sąsiednich powiatach*, Tomaszów Mazowiecki 1938.
- Długosz Stanisław, *Czachowsk*, Poznań 1914.
- Dokumenty Wydziału Wojny Rządu Narodowego 1863–1864*, Wrocław 1973.
- Drązkiewicz Antoni, *Wspomnienia Czachowczyka z 1863 r.*, Lwów 1890.
- Dubiecki Marian, *Echa z Powstania Stycznioiego*, Z. Pomarański i Spółka, Zamość 1922.

- Dyskant Józef, *Flota Powstania Styczniowego*, „Żołnierz Wolności” 1988, nr 24.
- Dyskant Józef, *Marynarka Wojenna Powstania Styczniowego*, „Wojsko i Wychowanie” 1993, nr 4.
- Gaszyński Leonard, *Opowiadanie byłego studenta Instytutu Politechnicznego w Puławach*, [w:] *Spiskowcy i partyzanci*, red. S. Kieniewicz, A. Borkiewicz-Celińska, PWN, Warszawa 1979.
- Gierszewski Stanisław, *Wyprawa morska Łapińskiego a przemyt broni przez Gdańsk w r. 1863*, „Rocznik Gdański” 1956, nr 57.
- Gierszyński Henryk, *Jeneral Ludwik Mierostawski*, Kraków 1913.
- Giller Agaton, *Muzeum Narodowe w Rapperswyłu*, Lwów 1876.
- Gorczycki Franciszek, *Notatki z opoczyńskiego*, [w:] *Spiskowcy i partyzanci*, red. S. Kieniewicz, A. Borkiewicz-Celińska, PWN, Warszawa 1979.
- Gordon Jakub, *Obrazki galicyjskie z roku 1863*, Kraków 1882.
- Górski Tadeusz, *Mysł morska w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Morski” 1987, nr 3.
- Grabówka Kazimierz (Frycz), *Wspomnienia z r. 1863–1864*, Kraków 1912.
- Grzegorzewski Stanisław, *Wspomnienia osobiste o powstaniu 1863 roku*, Lwów 1903.
- Halicz Emanuel, *Polska szkoła wojskowa w Genui i Cuneo (1861–1862)*, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej” 1959, nr 3.
- Halicz Emanuel, *Zeznania R. Traugutta przed Tymczasową Wojskową Śledczą Komisją*, „Biuletyn Akademii Wojskowo-Politycznej” 1956, r. 2.
- Hercen Aleksander, *O Powstaniu Styczniowym. Wybór pism*, Warszawa 1962.
- Hertz Leon, *Kilka słów o rozbitkach partii Drewnowskiego*, „Goniec Poranny” 1916, 30 kwietnia.
- Horodyński Wacław, *Rok 1863*, Warszawa 1916.
- Hubert Witold, *Dawne bandery polskie*, „Broń i Barwa” 1934, nr 6.
- Hubert Witold, *Umundurowanie polskiej marynarki wojennej w 1864 r.*, „Broń i Barwa” 1935, nr 1.
- Hubert Witold, *Wojny bałtyckie*, Bydgoszcz 1938.
- Jabłonowski Władysław, *Pamiętniki z lat 1851–1893*, PAN, Wrocław 1967.
- Jeneral Ludwik Mierostawski. Kilka słów o jego życiu i pogrzebie*, Paryż 1879.
- Jeziorański Antoni, *Pamiętnik jenerała Antoniego Jeziorańskiego*, Lwów 1880.
- Kahane Filip, *Dzieje żuawa*, [w:] *W czterdziątą rocznicę Powstania Styczniowego 1863–1864*, Lwów 1903.
- Kalinowa, *Wyprawa na Poryck*, „Gazeta Narodowa” 1878, nr 164.
- Kieniewicz Stefan, *Zeznania śledcze o Powstaniu Styczniowym*, Wrocław 1956.
- Karbowski Władysław, *Polska szkoła wojskowa we Włoszech (1861–1862)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, cz. 2.
- Karbowski Władysław, *Wyprawa morska płk Teofila Łapińskiego na Żmudź w 1863 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1981, t. 24.
- Katkov Michail, *1863 god*, Moskwa 1887.
- Knot Andrzej, *Dzieje szkolnictwa wojskowego*, Lwów 1938.
- Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego I–VIII 1863 r.*, t. 2, Wrocław 1974.

Kozarynowa Zofia, *Francuzka w powstaniu roku 1863*, „Wiadomości” (Londyn) 1958, 14 września.

Koziebrodzki Władysław, *Szkice z nieodległej przeszłości*, Lwów 1865.

Kozolubski Juliusz, *Notatki o mundurach z lat 1863–1864*, „Broń i Barwa” 1937, nr 5.

Kozolubski Juliusz, *Żuawi śmierci*, „Broń i Barwa” 1934, nr 3.

L., *Opowiadanie polskiego żuawa z roku 1863*, „Reforma Urzędnicza” 1908, nr 5.

Lewak Adam, *Czasy wielkiej emigracji*, Warszawa 1930.

Lewak Adam, *Polska działalność dyplomatyczna 1863–1864*, Warszawa 1937.

Lix Antonina Tony, *Z dziennika Francuzki zamieszkałej w Polsce*, „Gazeta Lwowska” 1908, nr 38, 41, 43.

Łaniec Stanisław, *Dowódcy i bohaterowie powstania styczniowego na Żmudzi*, Top Kurier, Toruń 2002.

Łapiński Teofil, *Powstańcy na morzu w wyprawie na Litwę*, Nakładem F.H. Richtera, Lwów 1878.

Łątka Jerzy, *Romantyczny kondotier*, Katowice 1988.

Marcinkowski Władysław, *Dziennik*, [w:] Władysław Mickiewicz, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1927.

Marks i Engels o Polsce, Warszawa 1971.

Mazurkiewicz Wincenty, *Emigracja polska w 1862 r. Szkoła Genuńska*, Paryż 1862.

Mężyński Leonard, *Wspomnienia z Powstania Styczniowego i sybirskiej katorgi 1863–1869*, Tarnopol 1910.

Michałowski Michał, *Józef Nieczuja Miniewski. Jego udział w Powstaniu Styczniowym*, Lwów 1918.

Mickiewicz Władysław, *Emigracja Polska 1860–1890*, Kraków 1909.

Mickiewicz Władysław, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1927.

Mierosławski Ludwik, *Pamiętnik Mierosławskiego 1861–1863*, Warszawa 1924.

Misiewicz W., Kula J., *Zarys rozwoju szkolnictwa artyleryjskiego w Polsce*, „Przegląd Artyleryjski” 1957, lipiec–sierpień.

Modrzewski Władysław [Napoleon Krzywda], *Pamiętniki powstańca z 1863 i 1864 roku*, Lwów 1881.

Morawski Kalikst, *Polacy i sprawa Polski w Italii od 1863 do 1866 r.*, Warszawa 1936.

Myśluborski-Wołowicki Stanisław, *Generał Marian Langiewicz 1827–1887*, Warszawa 1971.

Niemirka Bogusław, *Bitwa pod Mienią 4 listopada 1863 roku w tradycji powstańczej*, Siennica 2013.

Nowolecki-Kolumna Zygmunt, *Pamiętnik dla Rodzin Polskich*, t. 2, Kalina, Kraków 1867.

Oxiński Józef, *Wspomnienia z powstania polskiego 1863/64 roku*, Łódź 1939.

Ożegalski Józef, *Wspomnienia krwawych czasów z roku 1863*, Kraków 1893.

Paulin Ksawery Bohdanowicz, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, PAU, Kraków 1936.

Pawliszczew Mikołaj, *Tygodnie polskiego buntu*, t. 2, Warszawa 2003.

Pertek Jerzy, *Niedoszły admirał Powstania Styczniowego*, „Morze” 1967, nr 1.

Pertek Jerzy, *Pod powstańczą banderą 1863–1864*, Gdynia 1963.

Pieńkowski Adolf, *Notatki o powstaniu 1863 roku*, [w:] *Spiskowcy i partyzanci 1863 roku*, Warszawa 1967.

Poles Stefan, Mankell Julius, *Wyprawa do Polski. Wspomnienia z czasów Powstania Styczniowego*, Warszawa 1996.

Polonskij Viaczeslav, *Materiały k biografii M. Bakunina*, Leningrad 1933.

Polska szkoła na Batignolles, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1868.

Powierza Paweł, *Wspomnienia z Powstania Styczniowego 1863 roku*, Muzeum Wojska Polskiego w Białymstoku, Białystok 1996.

Preis Leon, *Wspomnienia powstańca 1863 r.*, „Żołnierz Polski” 1930, nr 3.

Przemski Leon, *Zrodzony do walki*, Warszawa 1970.

Przyborowski Walery (Z.L.S), *Dzieje 1863 roku*, t. 2, W.L. Anczyc i Spółka, Kraków 1897.

Przyborowski Walery, *Historia dwóch lat 1861–1862*, t. 3, Kraków 1894.

Reutt Gustaw, *Z powstania 1863–1864*, [w:] *Z okolicy Dźwiny*, Witebsk 1912.

Rogiński Roman, *Powstaniec 1863 r. Zeznania i wspomnienia*, Warszawa 1983.

Rogiński Roman, *Szkoła wojskowa polska we Włoszech*, „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 28.

Rogiński Roman, *Z pamiętnika Romana*, Kraków 1898.

Rutkowski Stanisław, *Zarys dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego*, MON, Warszawa 1970.

Rybicki Stanisław, *Zygmunt Chmieleński i jego działalność w Powstaniu 1863 roku*, Warszawa 1916.

Rzodakowska Helena, *General Marian Langiewicz 1827–1887*, Krotoszyn 1987.

Samborski-Ostoja Henryk, *Wspomnienia z powstania 1863 roku i pobytu na Syberii*, Warszawa 1916.

Sujkowski Andrzej, *Szkieł z dziejów szkół kawalerii w dawnej Polsce*, „Przegląd Kawalerii” 1930, t. 7, nr 9.

Szulc Serafin, *Pamiętnik kapelana księdza Serafina Szulca*, [w:] *Zapomniane wspomnienia*, PAX, Warszawa 1981.

Tokarz Waclaw, *Kraków w początkach Powstania Styczniowego i wyprawa na Miechów*, t. 2, Kraków 1914.

Urbański Aureli, *Majtek Polski*, „Ruch Literacki” 1877, 17 lutego.

Vosstanie v Litvie i Belorusii, t. 7, Moskwa 1965.

Weeber Ludwik, *Wyprawa Czechowskiego*, [w:] *W czterdziątą rocznicę Powstania Styczniowego 1863–1864*, Lwów 1903.

W.M., *Wyprawa Łapińskiego 20 marca 1853 r. podług opowiadania naocznego świadka*, „Dwutygodnik dla Kobiet” 1883, nr 4.

Wiśniewski Tadeusz, *Udział Kurpiów w walkach narodowowyzwoleńczych w XIX wieku*, Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Ostrołęka 2004.

Wojtasik Janusz, *Jan Ludwik Staniewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 41, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków–Warszawa 2002.

Wołodźko Waclaw, [W. Koszyc], *Wybrańcy losu*, Lwów 1882.

Zagłoba, *Polska Szkoła Wojskowa we Włoszech (1861–1862)*, „Polska Zbrojna” 1923, 24 stycznia.

Zieliński Stanisław, *Marynarka wojenna Powstania Styczniowego*, „Morze” 1932.

Ziemiałkowski Florian, *Pamiętniki*, Kraków 1904.

Zienkiewicz Kazimierz, *Wspomnienia powstańca 1863 roku*, Warszawa 1932.

Zlasnowski Jan, *Wspomnienia z Polskiej Szkoły Podchorążych we Włoszech (w Genui i Cuneo)*, „Tygodnik Ilustrowany” 1917, nr 4.

Żychliński Ludwik, *Pamiętnik byłego dowódcy Dzieci Warszawskich*, Poznań 1885.

Żychliński Teodor, *Wspomnienia z roku 1863*, Poznań 1888.

Żychowski Marian, *General kłęski Ludwik Mierosławski*, Iskry, Warszawa 1965.

Unknown Banners of the January Uprising

Keywords

banner, flag, symbolism, eagle, cross, death's head, unit, battle, commander, uprising

Abstract

For those interested in the January Uprising, images of the battle banners of the period are generally known from numerous publications reproducing the same copies preserved in museum collections. However, there is a set of previously unknown banners that have been lost over the past decades, but accounts of them, diary references and descriptions of their appearance have survived. On this basis, the author reconstructs their often remarkable history, inspirations and the path they travelled, accompanying the soldiers of a particular unit on the combat trail. With the help of visual artists, they have been reconstructed in this text with as much accuracy as possible. The described banners represent an extremely original set of battle signs, containing unprecedented symbolism such as a cross, a death's head, a globe, and sometimes even a rarity like tricolour banners, with colours considered national at the time, or flags and banners of insurgent ships.

Unbekannte Standarten des Januaraufstandes

Schlüsselwörter

Standarte, Flagge, Symbolik, Adler, Kreuz, Totenkopf, Truppe, Kampf, Kommandant, Aufstand

Zusammenfassung

Diejenigen, die sich für den Januaraufstand interessieren, kennen die Abbildungen der Kampfstandarte aus dieser Zeit aus zahlreichen Veröffentlichungen, in denen die gleichen Exemplare abgebildet sind, die noch in Museumssammlungen aufbewahrt werden. Es gibt jedoch eine Gruppe von noch unbeschriebenen Standarten, die im Laufe der Jahrzehnte verloren gegangen sind, von denen jedoch Berichte, Tagebucheinträge und Beschreibungen ihres Aussehens überliefert sind. Auf dieser Grundlage rekonstruiert der Autor ihre oft ungewöhnlichen Geschichten, Inspirationen und den Weg, den sie gegangen sind, indem er die Soldaten einer bestimmten Einheit auf dem Kampfweg begleitet hat. Mit Hilfe von bildenden Künstlern wurden sie in diesem Text so genau wie möglich rekonstruiert. Die beschriebenen Standarten stellen eine äußerst originelle Gruppe von Kampfzeichen dar, die eine einzigartige Symbolik aufweisen, wie das Kreuz, den Totenkopf, die Weltkugel, und manchmal sind sie auch selten, wie z. B. die dreifarbiges Standarten in den damals als national geltenden Farben oder die Flaggen und Standarten der aufständischen Schiffe.

Неизвестные знамена Январского восстания

Ключевые слова

знамя, прапор, символика, орел, крест, мертвая голова, отряд, битва, командир, восстание

Резюме

Людам, интересующимся Январским восстанием, изображения боевых знамен этого периода известны, как правило, по многочисленным публикациям, воспроизводящим те самые экземпляры, которые сохранились в музейных коллекциях. Существует группа неописанных знамен, которые были утрачены в течение прошедших десятилетий, однако, о них сохранились различные сведения, дневниковые упоминания и описания внешнего вида. Используя их, автор реконструирует их зачастую необычные судьбу, вдохновение и путь, который они прошли, сопровождая солдат того или иного подразделения на его боевом пути. Усилиями художников эти знамена были максимально точно реконструированы в данной статье. Описанные знамена представляют собой чрезвычайно оригинальную группу боевых знаков, содержащих такую необычную символику, как крест, мертвая голова или глобус. Среди них также встречаются более редкие экземпляры, например трехцветные знамена, шитые в цветах, считавшихся в то время национальными, или флаги и прапора кораблей повстанцев.